

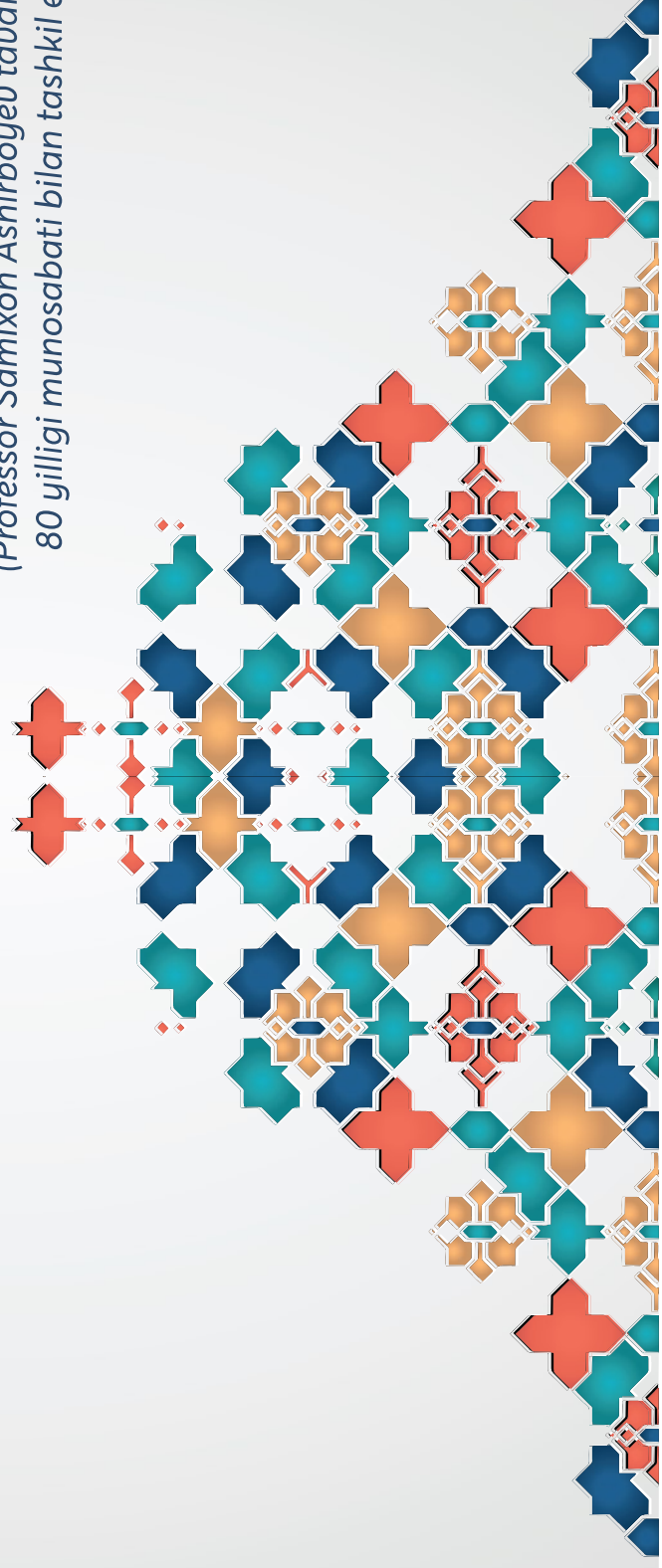


“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
konferensiya materiallari

2026-yil 23-may

*(Professor Samixon Ashirboyev tavalludining
80 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)*



“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari
/ Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent, 2026. bet.

Mas’ul muharrir:
Shuhrat Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Normurodova N.Z. filologiya fanlari doktori, professor;
Jabborov N.A. filologiya fanlari doktori, professor;
Ashirboyev S. filologiya fanlari doktori, professor;
Tilavov A.X. filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Xidraliyeva Z.R. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Aliqulova H.Q. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;
Turdialiyev A.X. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Alimardanov E.I. filol.fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), kattao‘qituvchi;
Qodirov U.A., katta o‘qituvchi.

Ushbu to‘plamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2026-yil 23-mayda o‘tkazilgan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari hamda filologiya fanlari doktori, professor Samixon Ashirboyevning tabarruk yoshi munosabati bilan yo‘llangan tabriklar o‘rin olgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin. Maqolalar sifati, mazmuni va haqiqiyliги uchun muallifning o‘zi javobgar hisoblanadi.

15	Dilnavoz ASATULLAYEVA, Buxoro shevalarida uchrovchi morfonologik o'zgarishlar va ularning tahlili, so'z asosida yuz beradigan o'zgarishlar	332
16	Dinara ALLAMURATOVA, Qaraqalpaq xaliq janitpashlari tilinde sinekdoxalar	335
17	Navruza MAMAJONOVA, Topishmoqlarning kognitiv-semantik modeli	337
18	Nodir MUXAMMADIYEV, Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalarida o'zlashma birliklarning uslubiy va sinonimik xususiyatlari	340
19	Iroda UMARALIYEVA, Fitonimlarning dialektal tabiati haqida ba'zi mulohazalar	347
20	Umida USMONOVA, Eskirgan atov birliklarning yangi o'zlashma va neologizmlar bilan almashinuvi	351
21	Aziza JUMABOYEVA, Ijobiy istak birliklarining uslubiy xususiyatlari	356
22	Doniyor TOJIBOYEV, Hoji Muin publitsistikasida qo'llangan sifatlashlarning funksional – uslubiy imkoniyatlari	360
23	Maftuna AHMADJONOVA, Zamonga oid leksemalarning tarixiy-semantik ko'chishi: bugun leksemasi misolida	363
24	Gavhar TOSHEMIROVA, Po'ltan shoir ijrosidagi "Gulnor pari" dostonining morfologik xususiyatlari (bulung'ur dostonchilik maktabi misolida)	366
25	Maxfuza OZOTBOYEVA, Diskursiv shaxs va uning badiiy matndagi kommunikativ vazifalari	370
26	Aziza ABDUSAMATOVA, Turkiyadagi etnik o'zbeklar shevasi o'rganilishining dolzarbligi	373

4-O'ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI VA O'RGANILISH TARIXI

1	Shomirza TURDIMOV, Qo'shiqlarda an'anaviy qaytariqlar 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/CCZQ6807	377
2	Tohir SHERMURODOV, "Alpomish" dostonida islomiy-ma'rifiy tafakkur ifodasi 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/VCOP1093	381
3	Ilhom SAYITQULOV, O'zbek xalq eposida jang tasvirlarining badiiy funksiyasi,	385
4	Iroda ERNAZAROVA, Nigora TO'XTAQULOVA, Xalq qo'shiqlari matnida "ko'z" bilan bog'liq ifodalarning badiiy tahlili 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/LGVB6694	388
5	Kamoliddin EGAMQULOV, Azim shoir ijodida an'ana (Chiroqchi dostonchilik maktabi) 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/HVUU6964	391
6	Ilhomjon DARMONOV, O'zbek shomon afsonalarining obrazlar tizimi 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/LNCQ8085	395

“ALPOMISH” DOSTONIDA ISLOMIY-MA’RIFIY TAFAKKUR IFODASI

EXPRESSION OF ISLAMIC-ENLIGHTENMENTAL THOUGHT IN THE EPISTLE “ALPOMISH”

Tohir SHERMURODOV,

ToshDO‘TAU dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/VCOP1093

Annotation. *Folklore epics serve as poetic reflections of a nation’s historical and religious mindset. They artistically embody the socio-political, philosophical-aesthetic, and religious-educational views of a people during specific eras. In Uzbek folklore studies, the expression of Islamic-educational thinking within folk epics has not been specifically researched. This article addresses this issue by analyzing the interpretation of faith within the characters of the heroic epic “Alpomish” The study draws scientific conclusions regarding the principles and the underlying pathos of a lifestyle based on Islamic enlightenment as depicted in the epic.*

Key words: *epic, syncretic stage, religious thinking, epos, ethnos, poetic skill, educational basis.*

Doston yozma adabiy ijodda ham, xalq og‘zaki ijodida ham el-yurtning, millatning ma’naviy-maishiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-estetik qarashlarini o‘z milliy-mahalliy tarixi boqeligi asosida keng tasvirlab beruvchi, ayni choqda, ijodkor yoki xalq poetik tafakkurining salohiyat darajasini ko‘rsatuvchi va belgilovchi yirik janr sanaladi. Bu janrda qilingan ijodiy muvaffaqiyat yozma adabiyotning nisbiy va shartli deb ko‘riladigan liro-epik turidagina e‘zozlansa, xalq og‘zaki ijodida esa bu boradagi muvaffaqiyatli natija butun boshli xalq adabiyotining iftixori sifatida qaraladi. Ilmiy-nazariy jarayonda aynicha munosabatlarning sobitligi tabiiyligi tufayli o‘rinlidir.

O‘zbek folklorshunoslik ilmining qizg‘in shakllanishi mustabidlik davrida kechganligi sababli, bu sohaning keyingi yillarda ham ko‘plab muammo-masalalari tadqiqida katta natijalarga erishilishiga qaramay, talqinga sho‘ro tuzumining islomiy e‘tiqodga qarshi, tazyiqkor, majburiy siyosiy mafkurasi hukmronlik qilgani sir emas. Bu hol o‘zbek xalq dostonlarining g‘oyaviy-mazmuniy tasniflanishi, xalq adabiyoti ijodchi-ijrochilari bo‘lgan baxshilarning tavsiflanishida ham kechdi.

Tarixiyligi va repertuarlarining g‘oyaviy yo‘nalishi nuqtayi nazaridan ham xalq epik poeziyasining yaratuvchi, kuylovchilari ishonchsiz taxminlar, gumonlar asosida sinfiylashtirildi. Birinchi guruhga saroy shoirlari, qalandarsifat maddohlar, umuman, saroy amaldorlariga xizmat qiluvchi baxshilar, ikkinchi guruhga oddiy xalqqa, mehnatkashlarga ularning ma‘rakalarida kuylab beruvchi baxshilar kiritildi. Ikkinchi toifa ma‘qullanib, sohaga asos qilib olindi. Bularda diniy motivlar, sovetcha qarashlarga zid e‘tiqodiy elementlar yo‘q deb hisoblandi. Aslida bu holatda ham diniy-e‘tiqodiy qarashlardan mosuvollik yo‘q edi. Hokim sinfga tobe hisoblangan baxshilar faqat “diniy xarakterdagi asarlar” ijrochilari, “o‘tmishdan kelayotgan xalq dostonlarini islom mistikasi ruhida qayta ishlab chiqqanlar” deb ayblandi [O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi 1980:198].



Dostonchilik vujudga kelishining qadimiy sinkretik bosqichlariga yetarli ilmiy e’tibor qaratilmadi. Uzoq yillar an’anaga aylantirilgan va avlodlarni vaqtincha ishontirib kelgan bu qarashlar zahirida manfur tuzumning xalq o’tmishini qoralash, uni savodsiz ko’rsatish, islom dinini batamom inkor qilish g’oyasi turibdi. Noxolis bu kabi yondashuvlarning barchasiga davr olimlari emas, ularni shunday talqinlashga majbur etgan siyosat aybdor. Albatta, folklorshunoslik uchun xalq og’zaki ijodi asarlari yaratilishining ilk davrlarini aniqlash, ularga keyingi asrlarda kirib qolgan g’oyalar, motivlarni hisobga olish, asarlarning baxshilar tomonidan qilingan xilma-xil yangilanishlarni tahlillash muhim tadqiqiy jarayon.

Biroq asarlar, ayniqsa, g’oyaviy-badiiy maydoni keng, syujet qamrovi katta, obrazlar tizimi cheklanmaydigan janr – xalq dostonlari davrlarda qanchalik o’zgarishlar, sayqallanishlarni boshlaridan kechirmasin, odatda o’z qadim asoslarining talay belgi, lavha, tushunchalarini saqlab qoladi. Bu tabiiylik ulardagi badiiy voqelikda, qahramonlarning o’zaro munosabatlarida namoyon bo’luvchi dunyoqarash, madaniyat, axloq, e’tiqod tarzlarini oydinlashtirsa oydinlashtiradiki, boyitsa boyitadiki, yomonlashtirmaydi. Ayni tadqiqiy, mulohazaviy jarayonda asarlarning qadimdan buyon bo’lib kelayotgan o’zgarish alomatlaridan ko’ra, ularning bugungi mavjud matni, holati, ta’sirdorligi, jamiyatimiz, ma’naviyatimizga, tafakkur tarzimiz taraqqiysiga foydasi masalasi birinchi o’ringa chiqadi. Zotan, “epos – bu xalqning qahramonlik idealizatsiyasi ko’lamidagi jonli o’tmishi bo’lib, uning ilmiy-tarixiy qimmatini, juda katta ijtimoiy, madaniy-tarbiyaviy ahamiyati ham shundadir [Жирмунский 1962:195].

Demak, har qanday holda asarlar davr ma’naviy manfaatiga ko’ra xolis, odil tahlil etilmog’i, baholanmog’i joiz bo’ladi. Dunyo xalqlari og’zaki ijodida tengi yo’q doston – “Alpomish” mohiyatining xalq islomiy-ma’rifiy tafakkurini ifoda etuvchi ba’zi qirralariga e’tibor qaratib ko’raylik.

Baxshiyona syujeti boshdan-oxir jo’shqin dramatizmga, qahramonona sarguzashtga, o’ta ta’sirchan epizodlarga boy, eshituvchisi yoki o’quvchisini favqulodda ziddiyatli muomalamunosabatlarga, ruhiy g’alayon, tug’yonlarga mahliyolikdan bir lahza bo’lsin, uzoqlashtirmaydigan “Alpomish”ning kuchli joziba quvvatini ta’min etgan tub omil undagi tomonlar va betakror obrazlarning butun xalq ruhini o’zida mujassam etgan umuminsoniy tafakkurchanlik tarzi hamda shu ruhiy jarayonlar harakatlantirgan, sodir qilgan badiiy voqelik tizimidadir. Bu xos umuminsoniylik esa, odamzod uchun yagona ishonchli bo’lgan diniy e’tiqod zaminidan – islomiy dunyoqarash, shar’iy turmush kechirish, barcha masalalar mohiyati, muammosi, yechimiga shundagi mezonlardan kelib chiqib yondashish, shu mavqedan turib qilingan xatti-harakatlar, kurashlar ruhi, pafosidan taraladi. Dostonni istalgan yo’nalishda tahlillab, tadqiq etib, ushbu ta’rif-xulosaning o’nlab dalillariga guvoh bo’lish mumkin.

Doston qahramonlari tabiatida tavhid – xudoni bir va bor zot deb idroklash batamom hukmron. Har qanday vaziyatda xudoga shak keltirish kayfiyati sodir etilmaydi, ammo islomdagi ko’rsatmalarga amalsizliklar bunda ham barcha zamonlardagi kabi tabiiy talqinga ega. Bunda ham amalsizlik – hamma ko’rguliklar, musibatlar sababchisi. O’n olti urug’ Qo’ng’irot urug’ida ro’y bergan tafriqa – boy Boysarining o’z akasi shoy (shoh) Boybo’ridan kelgan zakot haqidagi taklifiga g’azablanib, qattiq arazlab, “o’n ming uyli ekin ekmoqni bilmaydigan”, “moli yo’q degan kambag’alining qirq ming tuyasi bor, qo’yining sonini-adadini o’zlari ham bilmas” eliboylari bilan Qalmoq yurtiga, Kashal eliga ko’chib ketishi ana shu amalsizlikning, o’zini musulmon bilgan kishi fe’lidagi takabburlik, xasislik, qaysarlikning butun doston mazmunini belgilab bergan bir ko’rinishi.

Deyarli barcha qahramonlar o’z boshlariga tushgan sinovlar, yaxshi-yomon ishlarning qodir xudodan ekanligiga iqror. Najotni, mushkullar yechimini ham Undan so’rashadi, shukronali yashaydi, hayotdagi xato, gunohlariga nadomat qilishadi: “Har gap bo’lsa, taqdirimdan ko’rarman”, “Qanday bo’lsa, taqdirima tan berdim” (Boysari); “Ko’nmaganda nima iloj qiladi, Taqdir-qismat shunday bo’lib qoladi” (Jilovdor qul); “Hala, deymen, manglayimdan kun o’tdi,

Meni taqdir shunday kulfatga eltdi” (Qaldirg‘och); “Men yig‘layman yaratganga zor-u zor, Ne qilsa hukmi bor qudratli jabbor”, “Bolam rozi bo‘ldi tangri ishiga” (Barchinoy); “Shunday bo‘ldi menga haqning farmoni” (Alpomish); “Sag‘irligim yaratgandan ko‘raman” (Yodgor); “Falakning gardishi – obloning ishi”, “Shum falak gangitdi aziz boshimni”, “Azali taqdirim shunday bo‘ladi” (Boybo‘ri); Islomda bo‘lmagan, dushmanlashgan taraf – Qalmoq elining Qorajon, Toychixon, Kayqubod, Tovka oyim singari ayrim vakillari ham yakkaxudolik e‘tiqodidagi nufuzlari bilan namoyon bo‘ladilar. Dostonda bu el dinining botilligiga, butlarga sig‘inishiga dalillar keladi.

Doston qahramonlarining o‘zaro aytim-muloqotlarida ularning biri boshqasiga islom qoidalariga rioyatni, musulmonlik odoblarini uqtirishlari bor. O‘z hollarini islomiy mulohazalash, baholash, bayonlashlar ko‘p. Jumladan, Shakarman tog‘idagi qavm – ovchi-merganlar qavmi. Bir kampirning mergan o‘g‘li qachondir bir g‘ozni otolmay, faqat yarador qilishgagina ulgurganidan xijolatda, buni ulkan oriyat bilib, o‘ziga kelolmay yuradi. Alpomish chohda davolagan va u orqali singlisi Qaldirg‘ochga xat yuborgan bu g‘oz parvozi davomida Shakarmanga dam olish uchun qo‘nadi. Uning g‘ang‘illashini eshitgan mergan otishga qasdlanar, tezkor harakatga tushar ekan, onasi qarshilik ko‘rsatadi, Ona g‘ozni xavfdan ogoh etib, mergan o‘g‘liga xalaqit berib, qushni qutildirib yuboradi, o‘g‘liga nasihat qiladi: “Qanday bo‘lsa, g‘ozni o‘ldirma, Musulmonsan, bunday ishni qilmagin...Bekning elchisiga dushman bo‘lmagin...Imonsiz o‘lasan...”. Yana qo‘shimcha qiladi:

Arza xati qarz bo‘p qolgan bo‘yningga,

Mahshar kuni nima javob berasan?

Alpomish deb bor edi e‘tiqodim...

Qalmoqlik alp aka-ukalarning biri – Qorajonning avval g‘ayban, so‘ngra amalan Hakimbek bilan xudoni o‘rtaga qo‘yib do‘stlashuvi cyujetning qiziqarli, muhim tarmoqlaridan biridir. Unga malomat ko‘p bo‘ladi. Akasi Ko‘kaldosh poyga jarayonida unga: “Qorajon, sen lot-monotdan yuz o‘girib, islomning diniga kirib, sehrgar-jodugar bo‘lib, baloga yo‘liqib qolibsan”, deya nafratini sochadi. Jazolab, tashlab ketadi. Islomni qabul qilgan, “O‘z-o‘zidan yuz o‘girgan” Qorajon yangi, eng to‘g‘ri e‘tiqodda asar so‘ngigacha sobit turadi: “To o‘lguncha yaratganga rost bo‘ldim, O‘z fe‘limdan cho‘p-u xasdan past bo‘ldim, Xudoni o‘rtaga solib do‘st bo‘ldim”, deydi doston oxirlarida Barchinga. Barchin uning “chini bilan musulmon bo‘lganini” boshdanoq eshitgan, bilgan, sinab ko‘rishga ham ulgiran, shod bo‘lgan edi. Shu bois uni qaynisiday ko‘radi.

Qorajonning rost dinga kirishi o‘z oldingi ahli nazarida gunohdir – ota-bobolari dinidan chiqish, o‘zbek bo‘lib ketish, islomlashishdir. Qalmoqning bu qarashi o‘zbeklik – islom, islomdalik – o‘zbeklik degan umumlashma tasavvur darajasiga ko‘tariladi asarda. Bu mazmunning islomiy-ma‘rifiy pafosini yanada kuchaytirgan. Muhtasham dostonning uzun voqealari rivojida turkiy musulmon xalqlar maishiy turmushida asrlar mobaynida kelayotgan xutba, fотиha, duo, namoz, nikoh, chuparon, qiz so‘ylatar, chimildiq, kampir o‘ldi, it irillar, kuyov tovoq, kuyov uloq, vakilini berish singari urf-u rasmlar, asl islom ta‘limotlariga xos-noxosligidan qat‘i nazar, musulmoncha borliq manzaralaridir.

Ta‘kidlash joizki, butun voqea-hodisalar tasvirida ezgulikka qarshi qutbning aslida qaysi diyor, qaysi el ekanligi, jug‘rofiy joylashuvi aniq-tiniq aytilmaydi va bu usul idrokda zarracha mavhumot paydo qilmaydi. Bayonda qarama-qarshi tomonning dunyodagi hech bir xalq sha‘ni, or-nomusiga tegmaydigan yo‘sinda Qalmoq, Kashal nomlari bilan ifodalanishi, ijodlanishi ham islomona ijod madaniyatining aksar o‘zbek xalq dostonchiligidagi ajoyib bir poetik usuludir. Umuman olganda, “Alpomish”dagi serkurash sarguzashtlarning barchasi islomlashgan hamda islomdan g‘ofil ikki yurt odamlari o‘rtasida kechadiki, bu ko‘p jihatdan dostonning ilk to‘qilgan qadimiy sinkretik bosqichdan keyin, xususan, islomlashilgan o‘rta asrlarda sayqal topganligiga dalolat qilishi mumkin. Qolaversa, dostonidan islomga doir hamma ifodalarni olib tashlansa ham, motivda yakkaxudolik, ilohni bir va bor, ya‘ni u – tangridir degan qarash yetakchilik qilib

qolaveradi. Tangrichilik davri esa, jahonning islomdan avvalgi nisbatan ilg‘or diniy ong shakli bo‘lib o‘tgan.

Shu kabi mulohazalar, ayni vaqtda, folklorshunosligimizning janrlar tasnifchiligidagi: “Qahramonlik dostonlari xalqning mustaqil etnos sifatida shakllanish davriga to‘g‘ri kelishi” [Mirzayeva 2004:19] degan qarashni ham yodga soladi. Mazkur qarashni inkor etmagan holda va “Alpomish”ga oid yuqoridagi singari kuzatishlar natijasida etnos sifatida shakllanish hodisasi bilan bir qatorda qahramonlik dostonlarining tarixiy to‘qilishini muayyan xalqlarning e‘tiqodiy yangilanishi, ular ijtimoiy-siyosiy tuzumlarining keskin o‘zgarishlari bilan ham bog‘lash maqsadga muvofiq deb bilamiz. Bizningcha, bu mavjud ma‘noni to‘ldiradi. Chunki doston “xalq ommasining maishiy hayoti, ijtimoiy-siyosiy turmushi, kundalik faoliyati bilan mahkam bog‘langan, o‘ziga xos g‘oyaviy-estetik sistemaga ega bo‘lgan ijod” [Mirzayev 1989:378].

Binobarin, epik ijod mahsulining badiiy maydoni va badiiy vaqtda, shu qamrovdagi qahramonlarning shuuriy tarzida u yoki bu e‘tiqodiy pozitsiyaning namoyon bo‘lishi adabiyotda hayotning o‘zidan ko‘chib o‘tadigan qonuniyatdir. Odatda mumtoz asarlar obrazlarida tajassumini topgan bu ruhoniylar dunyoqarash tarzlarini butun xalqning muayyan tarixiy davrdagi e‘tiqod shakli va darajasini ifodalab turadi.

O‘nlab mashhur servariant dostonlarimiz, alohida-alohida ijodlangan dostonlarimizning barchasida ularning barcha jozib g‘oyaviy-estetik muvaffaqiyati voqeligi hamda qahramonlarining islomiy-ma‘rifiy ta‘limotlarga nechog‘lik daxldorligiga ham borib taqaladi. Shunday ekan, mazkur yo‘nalishlarda tadqiqotchilikni kengaytirish ham hozirgi folklorshunoslikning muhim vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
2. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – Л.: ГИХЛ, 1962.
3. Мирзаева С.Р. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. – Т.: Фан, 2004.
4. Мирзаев Т. Бир-икки изох: Нурали. Дostonлар. – Т., 1989. – Б. 378–381.
5. Алпомиш. Дoston. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.

